

I Türkoloji Qurultay — 100

(əvvəli qəzetimizin 9, 11 və 18 dekabr 2025-ci il saylarında)

Sergey İvanoviç Rudenko “Türk tayfalarının etnoqrafiyasının öyrənilməsinin müasir vəziyyəti və yaxın vəzifələri” mövzusunda məruzəsində bildirir ki, Türk – müxtəlif türk dili dialektlərində danışan xalqlar qrupuna verilən addır. Müxtəlif etnik qrupların birliyi kimi türk dünyasından yalnız dilçilik baxımından danışmaq olar. Şübhəsiz ki, dil əsas sosial faktordur və müxtəlif irqə və dillərə mənsub xalq bir mədəni ortamdə yaşaya bilər. Bu mənada türklərin yaşadığı coğrafi areal, tipik cizgiləri və məişət xüsusiyyətləri haqqında sual bir qədər qəribə görünə bilər. Aralıq dənizindən cənub-qərbindən Uzaq Şərqişimal-şərqinə, Tyan-Şan və Pamir dağlarının cənub-şərqindən Volqaboyunun şimal-qərbinə kimi türk dilinin müxtəlif dialektlərində danışan xalqlar məskunlaşıb. Türklərə xas fiziki tip haqqında danışa bilirik: ortaboylu, yaxud bir qədər bəstə; pigmentlənmiş saç və gözlər, tünd dəri rəngi, orta-geniş üz ovalı, kəskin çıxıntılı düz burun, kifayət qədər nəzərəçarpan yanaq sümükləri, bədənin zəif inkişaf etmiş tük örtüyü, kişilərdə əsasən yanaq hissədə – bütün bunlar türk tipi üçün xarakterikdir.

Bu tip qədim köçəri məzarlıqlarında rast gəlinən və qazax-qırğızlar arasında, türklərin məskunlaşma mərkəzində daha aydın müşahidə olunur. Bir qədər şimal-şərqə – Altay və Minusinski keçdikdə monqol və tunquz qarışığından yaranan soyot və yakutlarda tip dəyişikliyi gördük: intensiv pigmentasiya, tük örtüyünün reduksiyası, yanaq sümüklərinin qabarıqlığı, burun sümüyünün zəif inkişafı və üst göz qapaqlarının qatlanması və s. tipik xüsusiyyətlərdir. Qeyd edilən mərkəzdən qərbə və şimal-qərbə doğru hərəkət etdikcə, əsas tip bir qədər fərqli istiqamətdə dəyişir – bu dəyişiklikləri biz başqırdlarda, daha sonra Volqa tatarlarında müşahidə edirik: pigmentasiya nəzərəcarpacaq dərəcədə zəifləyir, boy göstəricisi dəyişmir, ümumiyyətlə, fin elementləri aşkar müşahidə olunur.

Cənub-şərqdəki türklər – özbəklər noqaylar kimi boylarının bir qədər hündür, tük örtüyünün daha qalın olması ilə türkmənlər tamamilə fiziki baxımdan digər türklərdən fərqlənirlər. Cənub-şərq türkləri arasında özbəklər – bizim müəyyənləşdirdiyimiz türk tipindən bir qədər hündür boya doğru meyillilik, tüklənmənin daha güclü olması və bəzi digər xüsusiyyətlər baxımından müəyyən səpmələr göstərsələr də, qərbdəki noqaylar kimi müəyyən dərəcədə türk tipinin daşıyıcılarıdır. Lakin türkmənlər artıq öz fiziki tiplərinə görə digər türklərdən xeyli dərəcədə fərqlənirlər. İran elementlərinin üstünlük təşkil etdiyi müşahidə olunur – bu xüsusiyyətlər azərbaycanlılar üçün də xarakterikdir: boy, baş forması, tük örtüyü kürdlər və farslarla eyni antropoloji qrupa aid olduğuna dəlalət edir. Qərbi Anadolu və Balkan türklərində isə türk tipini müəyyənləşdirmək daha dəqiq təhlil tələb edir.

Mövcud faktlar əsasında dəmirçilik və zərgərliyin qədim türk sənəti olduğunu söyləməyə əsas verir. Xüsusi üslub və texnika ilə hazırlanan türk qadınlarına məxsus zینət əşyaları da fərqlidir. Geyim ilə əlaqədar daha maraqlı faktlar var; material müxtəlifliyi, tipi və tikilişi ümumi cizgilər ilə seçilir. Bu baxımdan, türklər geyim üçün əsasən tük, dəri, keçə və yundan istifadə edirlər. Dəri və kürkün emalı texnikasına nəzər saldıqda, çoxsaylı türklər arasında oxşarlıq müşahidə olunur. Şübhəsiz ki, fərqlilik üçün digər xarici geyim ünsürlərindən də istifadə edilmişdir.

Türk məişətindən danışarkən ilk növbədə onların qədim köçəri tayfa olduqlarını qeyd etməliyik. Təsərrüfatlarında müthüm yer tutan mal-qara və qoyunçuluq olsa da, zənginlik, rifah at sürüsü ilə müəyyən edilir. At türk tayfalarının həyatında (köçəri həyat tərzii, geniş coğrafi areal, qidalanma, geyim, məişət və s.) əsas amildir. Qədim türk tayfalarının mifoloji təfəkküründə kult olaraq yaşamaqdadır.

Atlı köçərilər qədimdən uzun, ön hissədən yarıqlı, çiyindən keçirmə üst geyimi, enli şalvar (şarovar), qısaboğazlı və isti ayaqqabı, dərin və hündür papaq geyinirdilər. Ümumiyyətlə uzun, otəkli, uzunqol, lakin dar qollu kaftan, kürk tipik türk geyimləri sayılır və bu geyim növü həm qadınlar, həm də kişilər üçün səviyyəvidir. Bu gün də rast gəldiyimiz geniş və bir qədər uzun (dizdən bir qədər aşağı) yaxalığı iplə bağlanan bilən və qurşaq taxılmayan köynəklərin tarixi daha qədimdir.

Qidalanma, yemək hazırlanması türk mədəniyyətinin dəyişməz elementi olsa da, özünəməxsusluğu ilə seçilir. Kumis, türklərə məxsus tipik türk içkisiidir. Bu

gün də türklər arasında geniş yayılmış saç qırılması İslam ilə əlaqədar olub cənubdan keçmiş bir addıdır. Həmçinin başı örtmək üçün istifadə olunan yarım-dairə formalı papaqlarla yanaşı kürk, keçə, dəri materiallarından hazırlanmış qulaqları örtən baş örtükləri də maraq doğurur. Bu qədim baş örtüyü bu gün də özəlliyini saxlamaqdadır, bunları hər yerdə, fərqli variantlarda müşahidə edirik.

Biz tədricən qərb və şimal-qərbə doğru istiqamət götürdükcə, fin təsirini çuvaşların həyat tərzindəki geriləyən

dəri, kürk, kaftan, şalvar, papaq kimi tipik formaları **ümumtürk mədəniyyətinin nüvəsi** adlandıır. Rudenkonun bu tezisləri **köçerilik konsepsiyasını gücləndirir, türk mədəniyyətini, faktiki olaraq, “köçəri mədəniyyəti” kimi özəlləşdirir, halbuki Azərbaycan, Anadolu, Xorasan kimi ərazilərdə qədim oturaq mədəniyyətlər də vardır. Yəni köçeriliyin mərkəzi rolu bir qədər şişirdilir.**

Etnogenetik təsirləri Rudenko 3 istiqamətdə təhlil edir: **fin komponenti** – şimal-qərb türkləri; **İran elementləri** – türkmənlər və azərbaycanlılar; **Qafqaz komponenti** – Qaraçay-Balkar və bəzi Qafqaz türkləri. Bu yanaşma So-

mentləri bu ərazidə eramızdan əvvəlki ilkin etnik dövrdə formalaşmışdır. Sonrakı tarixi hadisələr – assuriyalıların, farsların, yunanların, ərəblərin və nəhayət, monqolların yürüşləri əhalinin məskunlaşma nizamını pozmuş, sıxlığı azaltmış olsa da, əsasən yerli əhalinin etnik tərkibini dəyişməmişdir. İlkin etnik əsasın mövcudluğu XI əsrdə ilk türk fəthələri – səlcuqların məskunlaşmasına əsas vermişdir. Sonradan gələnlərin əksəriyyəti əsasən Ermənistanda, Kapadokiya və Likiyada – bir sözlə, qədim alarodi torpaqlarında məskunlaşmışlar.

Hakimiyyətləri bütün Anadolu boyu yayılsa da, yenə də mərkəzi və şərq

asanlaşacaq. Belə tədqiqatlar dairəsinə Anadolu dialektlərinin öyrənilməsi də daxildir.

Köməkçi elm kimi, bu, həmçinin xalq mədəniyyətinin, xüsusən mədəniyyət anlayışının mənşəyinin izahı üçün vacibdir. Bu anlayışlar, daim bir xalqdan digərinə terminologiya vasitəsilə keçir. Məsələn, Anadolu türkcəsində bəzi mədəni anlayışlar Qafqaz, yaxud hind-german sözləri ilə ifadə edildiyinin şahidi olur və şübhəsiz ki, burada yerli əhalinin itib-batmış dilinin nadir qalıqları meydana çıxır. Nəinki mədəni anlayışı ifadə edən sözlər, coğrafi arealı da dərin mənə kəsb edir.

O qeyd edir ki, ümumiyyətlə, türk dillərində palatal “ö”, “ü” saitləri işləndiyi halda, şimal bölgəsi (Kastamoludan Harputa qədər) ləhcəsində əksərən quttural “o”, “u” saiti tələffüz olunur (bölük – boluk). Bu, yerli əhalinin (aborigenlərin) danışdığı dildə həmin səslərin olmadığını aydın şəkildə sübut edir. Gələcəkdə bu ərazilərin dialektoloji xəritəsi eyniliklə Kiçik Asiya türklərinin mənşəyi məsələsinin həllinə yaxınlaşdıracaq. Belə dilçilik araşdırmalarında fonetik transkripsiyaların bu günə kimi hər yerdə latın (Avropa) əlifbası ilə təbiiq olunduğunu qeyd etməyi artıq hesab edirəm.

Messaroş yekun olaraq məruzə edir ki, yerli əhalinin yazılı abidələri Anadolu torpaqlarından çıxıb, təbii ki, böyük əksəriyyəti naməlum olaraq qalır. Əfsanəvi Anadolu torpaqlarında bu günə kimi elmi sirlərin qalma ehtimalı istisna edilmir. Bu torpaq qədim etnik tərkibinə görə digər istiqamətlərdə də əməkdaşlığa geniş imkan verir. Anadolu torpağı, köhnə etnik tərkibinə görə və başqa bir istiqamətdə əməkdaşlıq üçün bir fürsət təqdim edir”.

Messaroş müxtəlif istiqamət üzrə bir sıra sahəni: Anadolunun qədim etnik təbəqələrinin rekonstruksiyasını, türk köçlərinin bu qat üzərində yayılmasını, dialektoloji araşdırmaların gələcək rolunun müəyyənləşdirilməsini, etnoqrafiya muzeyi və mədəniyyət tədqiqatlarının genişləndirilməsini əhatə edir. Onun konsepsiyası budur ki, Anadolu türklərinin etnoqrafiyasını anlamaq üçün mütləq orada yaşayan türklərdən əvvəlki etnik təbəqələr öyrənilməlidir. Burada bir neçə vacib element var:

- Alarodi tayfaları – ilkin etnik qat: Anadolunun şərqində Halys–Fərat xətti boyunca “alarodi” adlandırılan qədim tayfalar yaşayırdı;*
- Bu ad bu gün sırf tarixi mənbələrdə mövcuddur və Qafqaz mənşəli qədim etnosları ifadə edir;*
- Hind-german (yunan və frako-frikiyalı) kolonizasiyası: Egey vasitəsilə gələn koloniyalar Anadolunun qərbində ikinci əsas etnik qatı yaratmışdır.*

Messaroşa görə, Anadoluda türklər gələcədən əvvəl şərqdə Qafqaz, qərbə hind-german mənşəli iki böyük mədəni blok var idi: assuriyalılar, farslar, yunanlar, ərəblər, monqolların gəlişi əhalinin etnik tərkibini dəyişməyib, bu yürüşlər demografik yox, siyasi təsir yaratmışdır. Bu fikirlə o, Anadolunun etnik davamlılığı və türklərin yerləşməsinə əsaslandırılmağa çalışır. Diqqət çəkən məqam Anadoluda qədim yerli əhali ilə türklərin qarışması prosesidir.

Messaroş səlcuq və daha sonrakı türk tayfalarının sayının 50 min – 150 min civarında verilməsini o dövr tədqiqatları üçün olduqca real hesab edir. Messaroş qeyd edir ki, türklər əsasən şərq və mərkəzi Anadolu ərazisində məskunlaşmış, ilk Osmanlı tayfaları Sakarya və Bursa bölgəsində formalaşmışlar. O, türkləşmənin səbəbini siyasi hakimiyyət, İslamın yayılması, yerli əhali ilə qarışmasında görür.

Məruzənin ən dəyərli elmi məlumatlarından biri də palatal saitlərin (ö-ü → o-u) şimal bölgəsində olmamasıdır. Kastamonu–Harput xəttində “ö/ü” əvəzinə “o/u” işlənməsi yerli (aborigen) dilin fonetik xüsusiyyətlərinin türk dilinə keçməsindən xəbər verir. Türklər yerli etnik və dil qatları üzərində yayılmış, onları birləşdirmiş və yeni mədəni sintez yaratmışdır. Dil izləri etnik qarışmanın sübutu kimi istifadə olunmuşdur – bunlar müasir dialektologiya üçün elmi cəhətdən ciddi arqumentlərdir. Anadolu torpaqları hələ tam öyrənilməyib, yerli əhalinin çox qədim yazıları və mədəni qalıqları vardır, bunların əksəriyyəti hələ də naməlum olaraq qalır. Təklif edir ki, dialektoloji xəritələr hazırlansın; arxeoloji abidələr sistemli şəkildə araşdırılsın, terminologiya və mədəni anlayışların mənşəyi izah olunsun, Anadolu Etnoqrafiya Muzeyi elmi baza kimi inkişaf etdirilsin.

(ardı var)

Nadir MƏMMƏDLİ,
AMEA Nəsimi adına
Dilçilik İnstitutunun direktoru,
filologiya elmləri doktoru, professor

100 il əvvəldən gələn səslər

Ən maraqlı məruzələrin icmalı və şərhii

türk elementlərində daha aydın görə bilirik. Özbəklərdə, xüsusilə türkmənlərdə ümumtürk köçəri mədəniyyətinə ciddi şəkildə fərqlənən İrandan keçmə digər etnik-mədəni xüsusiyyətlərin təsirlərini də müşahidə edirik. Yerli yafəs tayfalarının təsirini müəyyən etsək də, cənub-qərbdə Qafqaz dağlarında yaşayan tayfaların həyat tərzii, məişəti Qaraçay-balkar mədəniyyəti ilə bağlıdır.

Əkinçilik, xüsusilə bağçılıq və bostançılıq qədim türklərə yad xüsusiyyətdir. Türklər əhəmiyyətsiz dərəcədə əkinçiliklə, əsasən darı əkməklə məşğul olurdular və bu proses ibtidai formada, əl ilə həyata keçirilirdi. Əkinçilik mədəniyyəti yaşadıkları yerlərdən kənarda, uçarlarda olmuşdur. Onlar təsərrüfat sistemini və əkinçilik alətlərini təmasda olduqları başqa xalqlardan mənimsəmişdilər.

Türk tayfalarının köçəri həyat tərzii sığınacaqlarının inkişafını formalaşdırmışdır, qazax-qırğızlara məxsus keçə örtüklü çadırlar monqol və türk tipi olmaqla bir-birindən fərqlənirdi. Çərcivəli (karkas) və üst hissəsi konusvari çadırlar monqol tipinə, kürəvi-gümbəzli çadırlar türk tipinə aiddir. Hec bir monqol tayfasının türk tipi qəbul edilən çadırlarına rast gəlinmir. Bunun əksinə olaraq, Altay-Sayan dağlıqları və Ural, Qafqaz dağlarının ətəklərində yaşayan bir sıra köçəri türk tayfası monqol tipi qəbul edilən çadırlarda yaşamışlar. Monqol tipi daha ilkin olmuş, uçarlarda, sərhəd zonalarında həm türk, həm də monqol tayfaları üçün ümumi sığınacaq olsa da, inkişaf etdirilməmişdir, mərkəzdə – Orta Asiyada isə konstruktiv baxımdan inkişaf etmiş, daha da mükəmməlləşdirilmiş formasını müşahidə edirik.

Rudenko “türk” anlayışının əsasən dil meyarı ilə müəyyənləşdirildiyini bildirir. Bu həmin dövr üçün xarakterik idi: Sovet antropologiyası “türk” kimliyini etnik deyil, dil birliyi kimi izah etməyə çalışırdı. **Türkologiyanın metodoloji xətti sovet milli siyasətinə əks etdirdirdi: ortaq mənşəyi deyil, müxtəlifliyi önə çəkirdi.** O, müxtəlif türk tayfalarının fiziki xüsusiyyətlərini təsvir edərək 3 əsas fikir formalaşdırır: 1) **Mərkəzi türk tipi:** Qazax – qırğız zonası; **Şimal-şərqə keçdikcə: monqol və tunqus qarışığı** (soyotlar, yakutlar); Epikantik papaq – coğrafi yaxınlıq; 2) **Qərb və şimal-qərbdə** başqırdlar və Volqa tatarlarında **fin elementlərinin** – antropoloji izlərinin güclənməsi; 3) **Cənub-şərq – İran elementləri** – xüsusilə türkmənlər və azərbaycanlılar. O, **köçeriliyi əsas identifikator kimi götürür**, “türk mədəniyyətinin əsasında köçerilik dayanır” tezisini irəli sürür. O, əsas komponentləri: at kultu, maldarlıq (xüsusilə qoyun və at); geyimdə keçə,

vet etnoqrafiyasının əsas prinsiplərinə uyğundur.

Məruzənin mübahisəli tərəfləri var:

- 1) Fiziki tip əsasında etnik təhlil. Bu, XX əsrin əvvəlinə aid metodlara uyğun olsa da, müasir elmdə etibarlı deyil.*
- 2) Türkmən və azərbaycanlıları “İran antropoloji tipinə” bağlaması. Bu, etnogenetik deyil, yalnız tipik müşahidələrə əsaslanır.*
- 3) Köçeriliyi türklüyün “əsası” kimi təqdim etməsi. Bu Orta Asiya mərkəzliyini yaradır və Anadolu, Azərbaycan, Xorasan kimi oturaq türk bölgələrini kənarda qoyur.*
- 4) Sovet ideoloji xəttinə uyğun şəkildə “türklərin heterogenliyini artırma”-sı. Bu, qurultayın ümumi siyasi kontekstinə uyğundur.*

Çıxışın əsas məziyyətləri:

- 1. Türkləri etnik mənşəyə görə deyil, dil birliyinə görə qruplaşdırır; bu, sovet siyasətinə uyğundur.**
- 2. “Türk tayfalarının antropoloji müxtəlifliyi” adı altında “ortaq kökün zəiflədilməsi” siyasəti aparılır.**
- 3. Köçəri mədəniyyətinin nüvəsi dəqiqliklə verilsə də, oturaq türk mədəniyyətlərinin rolu çox zəifdir.**
- 4. Çadır, geyim, qidalanma, zərgərlik və dəmirçilik kimi sahələrdə ümumtürk elementləri göstərilir – bu, türklərin mədəni vahidliyini sübut edən hissədir.**
- 5. Rudenko diffuzionist yanaşmanı əsas götürərək türk mədəniyyətinin formalaşmasında fin, İran, Qafqaz və monqol təsirlərini önə çıxarır.**

Messaroşun “Anadolu və Balkan türklərin etnoqrafiyasının müasir vəziyyəti və yaxın gələcəkdəki vəzifələri” mövzusunda etdiyi məruzəsinə başlayarkən ilayirəm əvvəl Türkiyə Respublikası tərəfindən Ankarada Anadolu türklərinin tarixi abidələrinin elmi şəkildə təbiiqi və mühafizəsi məqsədilə Türk Etnoqrafiyası Muzeyinin təsis edildiyini yada salır. O qeyd edir ki, Anadoluda məskunlaşmış türk tayfasının mənşəyi, etnoqrafiyası barədə təsəvvür əldə etmək üçün gələcəkdə aparacağımız tədqiqatlarla yerli əhalinin tarixəqədərki dövrünün qatlarının təhlilindən başlayaraq Dəclə-Fərat boyunca alarodi tayfalarının yaşadığını sübut edir.

Tunc dövrünün əvvəllərindən etibarən Egey adaları vasitəsilə yunan kolonizasiyaları qərb dəniz sahillərində bölünmüş hind-german tayfalarını bura göndərmişdir. Beləliklə, adı çəkilən şərqə alarodi və qərbi hind-german ele-

bölgələri əsas məskunlaşdıqları yer olmuşdur. XIII əsrin əvvəllərində Sultan Süleyman dövrünün türkləri (indiki hakim tayfanın əcdadları) meydana çıxmışdır. Onlar səlcuqlar kimi Orta Asiyadan gəlmiş və ilk olaraq Fərat çayının vadilərində görünmüşdülər. Türk salnamələrinə görə, sayca onlar təxminən 50 min – 150 min nəfərdən çox ola bilməzdi. Konya sultanı Əlaəddin onları qəbul etmiş, Vifiniya yaxınlığını onlar üçün qışlaq təyin etmişdir. Elə burada, Sakariya hövzəsində döyüşkən Ərtögrül və Osman tayfaları artmağa başlamışdır. Yaxınlıqda – Bursada ilk paytaxt salınmış və ilk türk dövləti bərqərar olmuşdur. Bu mərkəzdə İslam dininin yayılması ilə tədricən bütün Anadolu türkləşmişdir.

Messaroş məruzəsində bu köçləri və ilk türk tayfalarının məskunlaşdıqları yer haqqında məlumatın Anadolu türklərinin etnoqrafiyasını tədqiq etmək üçün əsas olduğunu qeyd etmiş və hər şeydən əvvəl, salnamələrin və sənədlərə görə səlcuq və sonrakı türklərin tarixi məskunlaşmalarının əsas istiqamətlərini təyin edilməsinin vacibliyini bildirmişdir. Bununla paralel Anadolu sakinlərinin antropoloji tipini öyrənməyin faydalı olacağını nəzərə çatdırmışdır.

Məruzəçi qeyd edir ki, e.ə Anadolunun şimal-şərqə təbii filiz ehtiyatları ilə məşhur idi, qonşu mədəni xalqlar, o cümlədən hettlər bu mənbədən metal çıxarırdılar. Əhdi-Ətiq xalqları da mətaldan hazırlanmış əl işlərini ticarət yolu ilə yayırdılar. Şərqə doğru Mosox, Fərat çayının yuxarı sahillərində Mittani, Van gölü ətrafında, Babilin şərqində elamlar, bütün adları sadalanan xalqlar xristian təqviminin II minilliyinə aiddirlər. Son araşdırmalara görə, tədqiqatçılar bu xalqların dil quruluşunda və etnik tərkibində müasir Qafqaz xalqları ilə yaxın oxşarlıq olduğunu aşkarlamışlar. VIII əsrdə köç zamanı şimaldan axın edən yeni elementlər bu qədim mədəni xalqlar arasında yayılmağa başlamışdır. Rusiyanın cənub düzənliklərindən, Don çayı hövzəsindən kimmer tayfaları (Heredota görə Qafqazdan, Strabona görə Balkan yarımadasından) Anadolunun şimal bölgəsinə, Sinop ətrafına köç etmişlər, sonradan uzun müddət İllion, Lidiya, İoniya və Kilikiyaya hərbi yürüşlər etmişlər. Onlarla yanaşı, Balkan yarımadasından frako-frikiyalı hind-german elementləri meydana çıxmış və Orta Asiyanın şimal-qərbinə – Miziya və Frikiyanı bürümüşdü. Qafqaz tərəfdən isə ari xalqları daxil olmuşlar.

Messaroşun qonaqlarına görə, bu tədqiqatlar noticəsinə Kiçik Asiya insanının etnik mənsubiyyəti və fərdi tiplərin coğrafi cəhətdən məskunlaşması müəyyənləşdirilsə, etnoqrafik tədqiqatların aparılması bir çox baxımdan